

kind met het badwater weg te gooien, moet men deze overweging voor ogen houden. Elke menselijke uitvinding of vernieuwing kan aanleiding geven tot excessen. Maar had de uitvinding van het wiel moeten verboden worden omdat eeuwen later duizenden mensen elk jaar hun leven laten in een verkeersongeval of had de ontdekking van het vuur moeten tegengegaan worden omdat wie met vuur speelt zich kan verbranden?

Aspecten van de nieuwe sociale kwestie

door Mark Elchardus en Michael Debusscher - 22 juli '96

De "nieuwe sociale kwestie" is vooralsnog een vaag begrip, een verzameling van symptomen, waarin verschillende auteurs verschillende accenten leggen. In deze bijdrage gaat de aandacht hoofdzakelijk naar een beschrijving van de symptomen. Centraal staat de vraag: welk geheel van maatschappelijke ontwikkelingen laat ons toe van een nieuwe sociale kwestie te spreken? Op de, overigens verstrekende, implicaties ervan gaan wij vooralsnog niet in.

De antinomie van economie en samenleving of de zelfondergravende verzorgingsstaat

De tewerkstellingscrisis waarmee we de laatste kwarteeuw geconfronteerd werden en de manifeste tekenen van sociale uitsluiting hebben de vrees voor een dualisering van de samenleving aangewakkerd. Uit gegevens van het Centrum voor Sociaal Beleid [1] blijkt nochtans dat er tussen 1985 en 1992 geen toename van de ongelijkheid in de verdeling van inkomens kan worden vastgesteld. Het inkomen van de armste groepen steeg zelfs iets meer dan dat van de middengroepen. Evenmin nam de proportie armen toe.

De verklaring voor die vaststelling, die tegen de intuïtie van veel mensen ingaat, ligt hoofdzakelijk in twee factoren: de toename van het aantal tweeverdienersgezinnen of het aantal actieven met een eigen inkomen enerzijds en de werking van ons sociale zekerheidsstelsel anderzijds. De eerste ontwikkeling zorgt ervoor dat de meeste gezinnen over méér dan één, dikwijls ook over verschillende soorten inkomens beschikken. Wie ondanks die ontwikkeling toch onder de armoe-

degrens dreigt te zakken, wordt in vele gevallen doeltreffend geholpen door het sociale zekerheidsstelsel. Niet minder dan 41% van de gezinnen zijn arm vóór de transfers die het stelsel verwezenlijkt, 5,7% zijn nog arm ondanks die transfers. Anders gesteld, 86,2% van de gezinnen die zonder de sociale transfers arm zouden zijn, worden dankzij het sociale zekerheidsstelsel tot boven de armoedegrens getild [2].

Dat succes is opmerkelijk als we het vergelijken met de Verenigde Staten. Vóór de sociale transfers is daar 35% van de bevolking arm, na de transfers nog steeds 25%. De doeltreffendheidsindex ligt daar op 29,3% in plaats van op 86,2%. Tevens zien we dat in België vóór de transfers méér armoede wordt gecreëerd dan in de VS. Dat wijst op één van de belangrijke problemen van onze sociaal-economische organisatie. Wij lossen sociale problemen op door hoge transfers en inkomensverdeling, waardoor we de arbeid zwaar belasten en een economie creëren die zwak presteert op het vlak van de jobcreatie. Op die manier scheppen we een enigszins paradoxale toestand. Omdat de economische en organisatorische dynamiek van de hedendaagse samenleving naar massale en langdurige werkloosheid tendeeft, wordt de sociale factuur van de transfers steeds zwaarder, wat de lasten op arbeid verhoogt en op die manier bijdraagt tot verdere en, onder de gegeven omstandigheden, meer duurzame werkloosheid en uitsluiting. Die paradox wordt door een aantal auteurs beschouwd als één van de symptomen van een nieuwe sociale kwestie [3]. Ten gevolge van die paradox lijken het economische en het sociale niet alleen verschillend van elkaar, maar tegenstrijdig, als zouden ze elkaar wederzijds aanvreten.

De toegenomen samenhang van lage scholing, uitsluiting en armoede

Terwijl de individualisering van het inkomen, de groei van de samenleving van tweeverdieners en de werking van het sociale zekerheidsstelsel er samen in slagen de toename van de armoede en de ongelijkheid in toom te houden, zien we dat ongelijkheid en de kans op uitsluiting en armoede steeds duidelijker gaan samenhangen met het opleidingsniveau. De sociaal-economische

kloof situeert zich in onze samenleving steeds meer tussen de hoog- en de laaggeschoolden. De sociale ongelijkheid tussen deze groepen is groter dan die tussen werkenden en werklozen [4]. Terwijl tussen 1985 en 1992 het aandeel mensen met ten hoogste een diploma van het lager secundair onderwijs, afnam van 54 tot 46%, steeg hun aandeel in de armenbevolking van 72 naar 76%. In onze samenleving zijn vooral de laaggeschoolden arm en de kans dat laaggeschoolden worden uitgesloten en onder de armoedegrens zakken, neemt toe. Deze dubbele vaststelling behoort tot de kern van de nieuwe sociale kwestie.

De kans dat laaggeschoolden in onze samenleving werken, is betrekkelijk klein. Van de laaggeschoolden (hoogstens een diploma van het lager secundair onderwijs) werkt slechts 50% [5]. Van de hooggeschoolden (een diploma hoger onderwijs) is daarentegen 88% beroepsactief. Van de arbeidsmarkt zijn vooral de laaggeschoolde mannen van boven de 45 en de laaggeschoolde jonge vrouwen uitgesloten. Bij de eerste gebeurt dat hoofdzakelijk via werkloosheid en bruggpensioen. Bij de laatste via werkloosheid en non-participatie. Van de laaggeschoolde vrouwen onder de 45 heeft 46% een inkomen uit arbeid. Bij hun hooggeschoolde leeftijdsgenotes is dat 87%.

Een recent vacature-onderzoek bevestigt een aantal van deze tendensen [6]. Naar schatting zijn er in 1995 in België 320.000 jobs vrijgekomen (waarvan 192.000 in Vlaanderen). Voor 41% van de vacatures werd een diploma van het hoger onderwijs of de universiteit geëist. Van de Belgische actieve bevolking heeft 17% een dergelijk onderwijsniveau. Bekijken we de Belgen jonger dan 30 dan loopt dat op tot 24%. Het aandeel van dat opleidingsniveau in de vacatures is dus nog nagenoeg twee keer zo groot als het aandeel van dat opleidingsniveau bij de jonge volwassenen. Voor 31% van de vacatures werd een diploma van het lager secundair of het lager onderwijs gevraagd. 55% van de actieve bevolking is in dat geval en 27% van de actieve bevolking onder de dertig. Het is duidelijk dat vooral de oudere laaggeschoolde werknemers bijzonder weinig kansen krijgen. Uit deze studie bleek dat 53% van de

aangeworvenen jonger zijn dan 25, 44% zijn tussen de 25 en de 45 en 3% ouder dan 45. Deze laatste vormen nochtans 22% van de werklozen.

De ongelijkheid via de huwelijksmarkt aangezwengeld

Sociologisch onderzoek brengt geregeld aan het licht dat het onderwijspeil een zeer grote invloed heeft op de houdingen, de opvattingen, de informatie, de vaardigheden en de smaak van mensen. Daarom trekt het onderwijsniveau sociale grenzen in onze samenleving. Mensen van eenzelfde onderwijsniveau hebben een grotere kans elkaar tegen te komen, kennis te maken, in elkaar een gesprekspartner te ontdekken, samen te eten, bevriend of verliefd te worden op elkaar, te huwen of te gaan samenwonen. Tussen de onderwijsniveaus groeit een mate van sociale segregatie. Dat laatste leidt tot homogamie: het huwen of samenleven van mensen die gelijkaardige kenmerken hebben, in casu een gelijkaardig onderwijsniveau.

Dat blijkt duidelijk als we kijken naar de kans dat personen waarvan de ene hoger onderwijs en de andere slechts lager secundair onderwijs heeft gevolgd, met elkaar trouwen. Bij de mensen geboren tussen 1928 en 1937 zou het toeval tot 22% van dergelijke "gemengde koppels" hebben geleid. In feite komen er slechts 10% van die koppels voor. Bij de jongere cohorte van mensen geboren tussen 1938 en 1947 zou het toeval tot 19% gemengde koppels hebben geleid. Blijkbaar is de kans dat dergelijke mensen elkaar tegenkomen en in elkaar een mogelijke levensgezel zien, bijzonder klein, want slechts 4% van de koppels uit die leeftijdsgroep is gemengd [7].

Homogamie naar onderwijsniveau impliceert dat gezinnen de tendens vertonen om sterke en zwakke arbeidsmarktposities te cumuleren. Die ontwikkeling op de "markt" van emoties en affiniteiten draagt bij tot het verder sociaal-economisch en cultureel uit elkaar groeien van enerzijds homogeen laag- en anderzijds homogeen hooggeschoolde koppels. Homogamie is daarenboven niet een loutere kwestie van het optellen van zwakke of sterke maatschappelijke posities. Een partner met een hoog onderwijsniveau kan in feite worden beschouwd als een injectie van informatie en vaardigheden in een gezin. Een

combinatie van lage onderwijsniveaus schept blijkbaar een situatie waarin mechanismen op gang komen die extra sociaal verzwakkend zijn. Van de vrouwen beneden de 45 die samenleven met een hooggeschoolde partner werkt bijna 40% en is 7% werkloos; van de vrouwen onder de 45 die samenwonen met een laaggeschoolde man werkt slechts 26% en is niet minder dan 18% werkloos [8].

De individualisering en verstrakking van de band tussen handelingsbekwaamheid en levenskansen

De precarisering van de laaggeschoolden kan uiteraard worden verklaard door het verlies van banen voor laaggeschoolden in de industrie, om en bij de 400.000 over de laatste kwarteeuw. Als oorzakelijke verklaring is dat echter oppervlakkig en onvolledig. Achter dat banenverlies schuilt immers een grondige verandering van de organisatie van de produktie en de dienstverlening. Die steunt op en maakt gebruik van het toegenomen onderwijspeil van de bevolking en zij uit zich in hogere eisen op het vlak van kennis, vaardigheden, cognitieve handelingsbekwaamheid en intellectuele soepelheid. Investerings in het onderwijs hebben een andere, cognitief meer veeleisende organisatie van het werk mogelijk gemaakt.

Het onderwijs - haast alle studies over zijn effecten zijn het daarover eens - onderwijst en vormt niet alleen, het vertaalt ook gunstige familiale omstandigheden in hogere onderwijskansen en betere diploma's en het selecteert en rangschikt jongeren op basis van hun schoolprestaties, die blijven samenhangen met de sociale achtergrond en met een genetisch bepaalde en/of vroeg aanwezige cognitieve bekwaamheid. Van zodra onder dergelijke omstandigheden werkloosheid optreedt en de arbeidsstatuten worden versoepeld, zal ook strakker worden geselecteerd op kennis, vaardigheid, soepelheid en cognitieve handelingsbekwaamheid. Als het onderwijs zijn functie van opleider, selector en rangschikker goed vervult, zullen de tewerkstellings- en de levenskansen dan sterker gaan samenhangen met het onderwijsniveau. De onmiddellijke oorzaak van de strakkere samenhang tussen onderwijsniveau en de levenskansen ligt ons inziens daarom niet in het banenverlies op zich. Die oorzaak

moet gezocht worden in het samenspel van verschillende factoren: de toename van het onderwijspeil van de bevolking, de werking van een onderwijssysteem waarin het diploma een goede predictor is van de handelingsbekwaamheid, de groei van een arbeidsbestel waarin aan de handelingsbekwaamheid steeds hogere eisen worden gesteld en waarin, onder meer via de deregulering van het statuut, een strakkere band wordt gelegd tussen kansen op tewerkstelling en prestatie. De relatieve achteruitgang van de positie van de laaggeschoolden is meer rechtstreeks het gevolg van de tewerkstellingscrisis zelf. Daarom biedt het verhogen van het onderwijspeil of het stimuleren van de bij- en herscholing minder perspectieven dan doorgaans wordt aangenomen: bij een overaanbod van arbeid zullen, onder de beschreven omstandigheden, het toch hoofdzakelijk de relatief laaggeschoolden zijn die van arbeid worden uitgesloten.

In de context van een samenleving waarin de technologische en wetenschappelijke ontwikkelingen snelle veranderingen impliceren, zal een steeds algemener en flexibeler handelingsbekwaamheid worden gevraagd. We stellen trouwens vast dat het efficiëntiestreven zich niet alleen voordoet in marktgebonden organisaties, maar haast evenzeer de overheid en de non-profitsector treft. Dat streven steunt immers ook op veranderingen in de relaties tussen de mensen die niet volkomen via het begrip concurrentie kunnen worden begrepen. De verschuiving van de economie in de richting een diensteneconomie bijvoorbeeld, geeft méér mensen een direct belang bij de doeltreffendheid en de efficiëntie van de dienstverlening. Naarmate de overheid en de non-profit betrokken zijn bij dienstverlening zal van hen een hoger niveau van doeltreffendheid worden geveerd. Hun prestaties zullen door een kostenbewust publiek ook op hun efficiëntie worden beoordeeld. De grotere zichtbaarheid en vergelijkbaarheid van verschillende organisatievormen impliceert dat mensen deze kunnen afwegen in termen van hun kwaliteit, doeltreffendheid en kostenefficiëntie.

De band tussen efficiëntie en doeltreffendheid enerzijds en prestatievermogen anderzijds wordt al geruime tijd aangehaald. Tijdens de jaren zes-

tig en zeventig werden de gevolgen van die relatie echter ten dele gedempt of verzacht door een soort impliciet sociaal contract [9]. Ondanks de afnemende prestatiemogelijkheid was loon bijvoorbeeld vrij algemeen gekoppeld aan anciënniteit, wat neerkwam op een overheveling van loon (en werkzekerheid) van jong naar oud. Waar die koppeling vandaag nog bestaat, leidt ze naar de versnelde uitstoot van werknemers vanaf 50 à 55 jaar. Op vergelijkbare wijze werd er binnen bedrijven herverdeeld van meer naar minder produktieve jobs. Men nam als het ware aan dat het bedrijf en, bij extensie, de economie, een geheel was, zodat herverdeling tussen categorieën en sectoren zinvol leek. Individualisering ondergraaft dergelijke mechanismen. Zij vervangt ze door een rechtstreekser koppeling tussen persoonlijke prestatie en tewerkstellings- en levenskansen. Het principe "ieder naar verdienste" wordt op die manier verscherpt ten koste van het "ieder naar behoefte". De nu zo frequent gesignaleerde scheiding van het economische en het sociale, of van de samenleving en de economie, heeft vooral met die ontwikkeling te maken.

Het risico voorbij

Sleutelbegrippen voor het begrijpen van de nieuwe sociale kwestie lijken daarom 'individualisering', 'rationalisering', 'meetbaarheid' en 'mobilisering van de handelingsbekwaamheden'. Een belangrijk aspect van dat complex betreft de voorspelbaarheid van de handelingsbekwaamheid. Het diploma is in feite een voorspelling van de toekomstige handelingsbekwaamheid. De strakkere relatie die tussen het onderwijspeil en de levenskansen is gegroeid, wijst erop dat werknemers de voorspellingskracht van het diploma in groeiende mate aanvaarden. Daarmee evolueren we in de richting van een toestand waarin de levenskansen van de mensen al vrij goed voorspelbaar zijn op basis van dat diploma. Werkloosheid bijvoorbeeld wordt daardoor minder een ongeluk of een risico, maar in grotere mate een "voorspelbaar ongeluk" waarop de notie van "risico" niet meer echt toepasbaar is.

De voorspelbaarheid wordt gecreëerd door het diploma, maar zij wordt aangevuld met een groot aantal toetsen die worden afgenomen in de

scholen, ter oriëntering, en bij de aanwerving en de selectie van het personeel. De vraag naar oriënterings- en selectietoetsen om de overgang van het secundair naar het hoger onderwijs te regelen of om in het eerste jaar van het hoger onderwijs een strakkere selectie mogelijk te maken, klinkt trouwens steeds luider.

Om de juiste draagwijdte van dit aspect van de nieuwe sociale kwestie te appreciëren, volstaat het niet te kijken naar de voorspelbaarheden die reeds gerealiseerd zijn. Belangrijk zijn eveneens de voorspelbaarheden die mogelijk zijn maar nog niet of niet openlijk worden gebruikt of die weldra mogelijk zullen worden.

Wat het onderwijs betreft leidt onze kanalisering van de leerlingen in verschillende richtingen ertoe dat we hun toekomstig diplomaniveau, arbeidsmarktpositie en levenskansen al enigszins kunnen voorspellen vanaf de leeftijd van 12 à 13 jaar en in groeiende mate naarmate zij de leeftijd van 18 naderen en naar de verschillende richtingen in het secundair onderwijs worden georiënteerd. Wij spreken in dat verband van "richtingen" en een groot deel van de mensen in het onderwijs doet ook zijn oprechte best om die onderscheiden daadwerkelijk als richtingen te behandelen, maar wij leven met het ongemakkelijke besef dat het in feite gaat om niveaus waarvan de leerlingen onderling sterk verschillen naar voorbijge onderwijsprestaties, sociale achtergrond en cognitieve bekwaamheid.

We mogen in dit verband ook niet de vooruitgang van de genetica uit het oog verliezen. Minder dan 20 jaar geleden slaagde men erin de sequentie van het menselijk gen te bepalen. Sindsdien werd snel vooruitgang geboekt in het opsporen van genetische aandoeningen of afwijkingen in het embryonaal stadium [10]. Concreet betekent dit dat het in toenemende mate zal mogelijk worden van bij de geboorte de dragers van bepaalde genetische aandoeningen te identificeren. Een dergelijke diagnose, die van het grootste belang kan zijn voor de betrokken persoon, bevat ook informatie over de kans op toekomstige ziektes, afwijkingen en, in het algemeen, handelingsbekwaamheid. Moeten mensen met dat soort zelfkennis dit meedelen aan potentiële huwelijkspartners, zakenpartners, werkgevers...? Het is

duidelijk dat die ontwikkeling niet alleen een reeks bio-ethische vragen oproept, maar ook de mogelijkheid inhoudt de onvoorspelbaarheid van de ziekte te drukken [11]. De vraag stelt zich of dergelijke informatie, als zij potentieel mogelijk wordt, kan behandeld worden op een manier die geen invloed uitoefent op de kansen op huwelijksvorming, onderwijsverwerving, verzekering en tewerkstelling.

De groeiende kloof tussen de hoog- en de laaggeschoolden, aangescherpt door de toegenomen homogamie en de strakkere samenhang tussen laaggeschooldheid, uitsluiting en andere probleemsituaties als ziekte, evenals de toenemende voorspelbaarheid van die verschillende vormen van precarisering en handelingsonbekwaamheid, tast de grondslag van ons sociale zekerheidsstelsel aan. De notie van risico is natuurlijk altijd ten dele een sociale constructie geweest. We deden alsof iedereen in gelijke mate een risico liep werkonbekwaam, ziek of werkloos te worden. Die kansen waren echter voldoende gelijk en voldoende onvoorspelbaar opdat iedereen in de sociale constructie kon en wilde geloven: men was bereid samen te leggen, middelen in één pot te steken, om degene die door het risico werd getroffen, te steunen. Solidariteit kwam tot stand omdat iedereen, op basis van welbegrepen eigenbelang, meende baat te hebben bij een gezamenlijke verzekering tegen risico's. De solidariteit reed als het ware zwart op de verzekering. Het leven was van die aard dat het zinvol was de risico's "te mutualiseren" [12]. In de beweging waarin mensen zekerheid verwierven tegen ziekte, ongeval, werkloosheid en andere risico's, ontstond ook de solidariteit met elkaar. De sociale noodtoestanden (ziekte, werkloosheid...) zijn vandaag echter al dermate duurzaam en voorspelbaar geworden dat zij nog moeilijk als noodtoestanden, ongelukken of risico's kunnen worden beschouwd. Het worden langdurige en voorspelbare toestanden van uitsluiting, handelingsonbekwaamheid en afhankelijkheid. Daarom wordt het voor de mensen met goede kansen en met kenmerken die sociaal succes laten vermoeden, aantrekkelijk uit de solidaire engagementen te stappen en resoluut voor een op voorspelbaar risico berekende verzekering te opteren. Solidari-

teit is niet meer een onbedoeld gevolg van verzekering. Zij moet daarom in grotere mate een bewuste, ethisch verantwoorde keuze worden en het voorwerp van gericht cultuurwerk dat een dergelijke keuze en ethiek waarschijnlijker maakt [13].

Het sluiten van de samenleving en de keerzijde van de meritocratie

Het is duidelijk dat de toename van de duur en de voorspelbaarheid van de sociale uitsluiting belangrijke gevolgen hebben voor de wijze waarop solidariteit en sociale zekerheid moeten worden verwezenlijkt. We mogen de nieuwe sociale kwestie echter niet enkel bekijken in het licht van haar impact op het sociale zekerheidsstelsel of als een kwestie van uitsluiting. De verzorgingsstaten werden immers niet alleen gebouwd op een sociaal burgerschap, maar ook op specifieke concepties van een cultureel, politiek en economisch burgerschap. Via een sterk uitgebouwd onderwijsstelsel, de parlementaire democratie en een verenigingsleven (middenveld of *civil society*) wordt gebouwd aan een samenleving waarin iedereen niet alleen een formeel recht, maar tevens substantiële kansen krijgt op deelname aan het culturele, economische en politieke leven. De nieuwe sociale kwestie signaleert niet alleen een crisis in het sociale luik van dat soort samenleving, maar in alle dimensies van het burgerschap: economisch, politiek, cultureel en sociaal. Zij treft een brede bevolkingsgroep in zijn relatie tot de samenleving, ook als er geen sprake is van daadwerkelijke sociale uitsluiting of armoede.

Het is waarschijnlijk dat de geschetste ontwikkelingen, indien zij niet worden omgebogen, zullen leiden naar een sociaal-economisch meer gesloten samenleving, waarin onder meer de kansen op sociale mobiliteit van de ene op de volgende generatie beperkt zullen zijn. De groeiende kloof in levenskansen tussen de laag- en de hooggeschoolden en de toenemende mate van homogamie leiden immers naar een situatie waarin de positie van kinderen uit homogeen laaggeschoolde gezinnen op school nog zwakker wordt, die van kinderen uit homogeen hooggeschoolde gezinnen nog gunstiger. Men kan van de scholen speciale inspanningen vragen en hun

zorg voor kinderen uit sociaal zwakke gezinnen verbreden en intensifiëren. Het is echter niet zeker dat de scholen die steeds zwaardere en moeilijker opdracht aankunnen.

De ontwikkelingen die we hebben beschreven, laten ook een afname van de zogeheten intra-generationale sociale mobiliteit vermoeden, dat is de sociale mobiliteit die zich over de levensloop van een individu voltrekt tussen de hiërarchisch of naar sociale status geordende beroepsgroepen. Toen het diploma minder belangrijk was dan vandaag en ervaring relatief belangrijker werd geacht, was het niet zeldzaam dat mensen vanuit een bescheiden eerste job opklimmen tot een belangrijke positie. Die kans is nu kleiner, omdat het diploma moeilijk overschrijfbare grenzen trekt tussen beroepsgroepen. Daardoor wordt de kans kleiner dat men zonder het geschikte diplomaniveau toegang krijgt tot een hogere beroepsgroep en wordt de kans groter dat men binnen dezelfde beroepsgroep blijft hangen. Om dit te kunnen documenteren moet men over longitudinale gegevens betreffende de beroepsloopbanen beschikken. We hebben die voor België of Vlaanderen niet gevonden, maar kunnen aannemen dat deze mobiliteitssluiting zich in alle Europese landen voordoet. In een Britse studie [14] zien we dat van de mensen die in de jaren veertig voor het eerst gingen werken als ongeschoolde arbeider, 15% voor minstens 15 jaar in dezelfde beroepsgroep bleef. Van de mensen die in de jaren zestig de arbeidsmarkt betraden als ongeschoolde arbeider, bleef niet minder dan 43% voor minstens 15 jaar in diezelfde beroepsgroep. Bij de geschoolde arbeiders zijn die percentages respectievelijk 8 en 41, bij de bedienden 14 en 25, bij de geschoolde dienstverleners 8 en 32, bij het technisch personeel 8 en 22, bij de professionelen en semi-professionelen 20 en 87. Het algemene beeld is dat van een drastische afname van de intra-generationale mobiliteit. Enkel de functie van verkoper vormt daarop een uitzondering. Uit deze studie blijkt dat tussen de jaren '50 en de jaren '80 de kansen op beroepsmobiliteit (niet van job tot job, maar van beroepscategorie naar beroepscategorie) zeer sterk is afgenomen. Mensen zijn nu sterker diploma-gebonden en daardoor ook sterker gebonden

aan de initiële beroepsgroep waartoe hun diploma toegang verleent. De beweging op de arbeidsmarkt is, althans volgens deze Britse studie, nu minder een kwestie van sociale mobiliteit dan van turbulentie veroorzaakt door jobwissels op hetzelfde niveau, werkloosheid en pogingen om zich als zelfstandige te vestigen. Zo'n veranderingen hebben een groter (doorgaans negatief) effect op de sociale rechten die mensen opbouwen dan op de uitbouw van een carrière.

De culturele en ideologische uitdrukking van de nieuwe ongelijkheid

Als men de sociale klassepositie beschouwt als een snijpunt van levenscondities, wijzen van denken en gevoelens van identiteit, is het waarschijnlijk dat deze zich geleidelijk aan zal loswaken van het beroep en sterker zal worden verbonden met het opleidingsniveau. We stellen immers vast dat de stabiele loopbaan die in de naoorlogse samenleving was gegroeid, weer aan het verdwijnen is. De levensloop van meer mensen wordt nu getekend door veranderingen van job, door de noodzaak zich te herscholen, door (soms langdurige) werkloosheid en door veranderingen van levensperspectief. Ook zonder de hoge werkloosheid zou de nieuwe organisatie van de economie en de arbeidsmarkt leiden naar minder stabiele, minder aan één job gebonden loopbanen. In zo'n situatie wordt de opleiding een initiële opleiding, waaraan in de loop van het leven wordt verder gebouwd. De kans is groot dat precies die initiële opleiding, omdat ze zowel de levenskansen als de kansen op verdere scholing beïnvloedt, een belangrijk element wordt van identiteit. Het onderwijsniveau is uiteraard een bijzondere basis van klasse-identificatie omdat het nauw samenhangt met de kennis, de symbolensystemen en de cognitieve bekwaamheid die kunnen worden aangewend om de eigen conditie te interpreteren en cultureel of ideologisch tot uitdrukking te brengen.

Het onderwijsniveau hangt heel sterk samen met een reeks houdingen, zoals ethnocentrisme, autoritarisme, utilitair individualisme en gevoelens van politieke machteloosheid of cynisme, die op hun beurt onderling samenhangen in de zogeheten nieuwe breuklijn [15]. Terwijl subjec-

tieve klasse-identificatie (de zelfdefinitie als arbeider of als lid van de "lagere klasse") die kan worden beschouwd als een overblijfsel van oudere vormen van sociaal bewustzijn, sterker samenhangt met de "oude" of vertrouwde links-rechts-breuklijn, hangt het onderwijsniveau het sterkst samen met de nieuwe breuklijn [16]. Terwijl de precieze inhoud van deze breuklijn nog kan veranderen, moet ze ons inziens worden beschouwd als een uitdrukking van het nieuwe, rond onderwijs en cognitieve handelingsbekwaamheid gecentreerd klasseconflict.

Het is niet gemakkelijk de nieuwe breuklijn te interpreteren op een neutrale en tevens inhoudelijk duidelijke manier. De houdingen die zij meet, zijn geen vast gegeven. Zij zijn de weerspiegeling van opvattingen, gevoeligheden en waarden, waarvan de specifieke vorm onder invloed van de media, politieke partijen of sociale bewegingen kan veranderen. We mogen ons dus zeker niet doodstaren op de schalen die gebruikt worden om de breuklijn te meten. De schalen zijn trouwens zelf het produkt en tot op zekere hoogte waarschijnlijk ook de uitdrukking van een middenklassecultuur. De houdingen van de laaggeschoolden worden via die schalen voorgesteld als ethnocentrisch, autoritair, cynisch... wat al meteen een flinke dosis bekrompenheid suggereert en het onwenselijke karakter van die attitudes onderstreept. Misschien moet enige afstand worden genomen van de wijze waarop de schalen zijn gemeten en benoemd, ook al veronderstelt dit een interpretatie die verder reikt dan wat strikt genomen werd gemeten. De houding van de hoger opgeleiden op de nieuwe breuklijn kan ons inziens als volgt worden omschreven: zij leggen het accent op het individu, niet op de etnische groep of sociale klasse waartoe men behoort; voor hen moet dat individu, op basis van argumentatie en wars van gezagsrelaties, zelf beslissingen kunnen nemen; de capaciteit tot zelfsturing is belangrijker dan gehoorzaamheid. Hun zelfbeeld getuigt van geloof in de doeltreffendheid van het eigen handelen en dus ook in de zin van politiek als middel tot collectief handelen. De individuele vrijheid wordt beschouwd als een kwestie van autonomie en waarachtigheid, niet van koele berekening en "ieder voor zich". De

lageropgeleiden leggen het accent op collectieve identiteiten en op de rechten die verbonden zijn aan het collectief lidmaatschap. Open argumentatie lijkt hen minder betrouwbaar dan het gezag van integere personen. Het geloof in de doeltreffendheid van het eigen handelen en in de zin van politieke participatie is laag. Zij ervaren de wereld als een arena waarin ieder voor zichzelf zorgt. Individuele vrijheid is belangrijk, maar hun ervaring van vrijheid is dikwijls negatief: vrijheid laat de sterkeren winnen. Het spreken over solidariteit is in hun ogen slechts een middel om dat harde, maar evidente feit te verhullen. Individuele vrijheid wordt daarom niet zozeer verbonden met autonomie, authenticiteit of zelfontplooiing, als met het ongebreidelde nastreven van het eigenbelang of het utilitair individualisme [17].

Om het bestaan en de groei van een specifieke culturele uitdrukking van de nieuwe sociale kwestie te documenteren, is het niet alleen belangrijk de sterke samenhang tussen onderwijsniveau enerzijds en levenskansen, opvattingen, houdingen en politiek gedrag anderzijds aan te tonen. Het is ook nodig te tonen hoe, naarmate de levenskansen van de laag- en de hooggeschoolden uit elkaar groeien, die samenhang tussen het onderwijsniveau en de uitdrukking van die ongelijkheid strakker wordt. Dat is moeilijk, omdat het longitudinale gegevens veronderstelt, of dan toch minstens gegevens die goed over de tijd vergelijkbaar zijn. Voor één van de houdingen die deel uitmaken van de nieuwe breuklijn - het utilitair individualisme (zeg maar egoïsme) - beschikken we over betrouwbare gegevens uit 1988 en 1991. Dat is een relatief kleine tijdsafstand om veranderingen te registreren. Het betreft echter een periode - het einde van de jaren tachtig - waarin dat individualisme snel opgang maakte. Met de uitspraak "De mensheid, onze naaste, solidariteit... wat een onzin allemaal, iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen en zijn belangen verdedigen" ging in 1988 15% van de Vlamingen akkoord, in 1991 was dat 32%. Op basis van gegevens die weliswaar niet de volledige Vlaamse bevolking betreffen, hebben we de indruk dat die proportie na 1991 weer lichtjes daalde, tot bij een kwart van de bevolking. Opmerkelijk is echter niet zozeer die toename, maar

de strakkere samenhang die groeit tussen de kans dit utilitair individualisme aan te hangen en het onderwijsniveau. Als we het utilitair individualisme meten als een schaal die gaat van 0 tot 100, zien we dat in 1988 mensen met als hoogste diploma een getuigschrift van het lager onderwijs een gemiddelde score hebben van 42, mensen met een diploma van het hoger onderwijs een gemiddelde score van 27. In 1991 liggen die gemiddelden respectievelijk op 49 en 24. Het verschil tussen de onderwijsniveaus is dan toegenomen van 15 tot 25 punten op de schaal [18]. Dat betekent dat het utilitair individualisme (en we vermoeden dat dit geldt voor verschillende componenten van de nieuwe breuklijn) in toenemende mate beschouwd wordt als een uitdrukking van de door het onderwijsniveau afgebakende sociale positie of klassepositie. De kans dat laaggeschoolden de houding aannemen en hooggeschoolden ze verwerpen, is toegenomen, waarschijnlijk ten gevolge van de groeiende sociaal-economische en culturele kloof tussen die groepen.

Politieke vervreemding van de laaggeschoolden

Via de nieuwe breuklijn is lage scholing in onze samenleving verbonden met Vlaams Blok-stemmen en politieke vervreemding zoals die tot uiting komt in niet-stemmen, blanco en gewild ongeldig stemmen. De band van de laaggeschoolden met het middenveld en de politiek is vrij problematisch. Omdat onze syndicalisatiegraad hoog is, zijn een groot aantal laaggeschoolden nog lid van een vakbond. Van de mensen met enkel een diploma van het lager onderwijs was in 1991 42% lid van een werknemers- of werkgeversorganisatie [19]. Bij de mensen met een diploma van het hoger onderwijs was dat 33%. De laaggeschoolden participeren echter veel minder aan andere vormen van verenigingsleven: 25% van de mensen met een diploma van het lager onderwijs zijn lid van een andere organisatie dan de werknemers- of werkgeversorganisatie, vergeleken bij 53% van degenen met een hoger onderwijsniveau. Verschillende studies hebben daarenboven uitgewezen dat de participatie van de laaggeschoolden doorgaans minder actief en minder mondig is. Ook in het middenveld, in het geheel van het verenigingsleven en zeker in

de nieuwe sociale bewegingen, klinken vooral de stemmen van de hoger opgeleiden [20].

Dat gevoel van onmacht strekt zich ook uit tot de politiek. Laaggeschoolden hebben een grotere kans het gevoel te hebben dat stemmen geen zin heeft en dat de politiek een zaak van zakkenvullers is. Op een schaal voor politiek cynisme en gevoelens van onmacht (gaande van 0 tot 100) scoren mensen met een diploma van het lager onderwijs gemiddeld 65 en de mensen met een diploma van het hoger onderwijs gemiddeld 44. Van de mensen met een diploma van het lager onderwijs stemt 12% blanco of ongeldig. Bij mensen die algemeen of technisch secundair onderwijs hebben gevolgd of een diploma van het hoger onderwijs hebben, is dat 6%.

Op de vraag of ze zouden gaan stemmen als er geen stemplicht was, antwoordt 63% van de mensen met een diploma lager onderwijs "zeer niet" of "waarschijnlijk niet". Van degenen die hoger algemeen secundair of technisch secundair hebben gedaan, geeft slechts 38% dat antwoord, van degenen die een diploma van het hoger onderwijs hebben 24%. Indien mensen op dit punt inderdaad zouden doen wat ze zeggen, zouden de laaggeschoolden (lager en lager secundair) die volgens het verkiezingsonderzoek 58% van het electoraat vormen, nog 35% van de uitgebrachte stemmen leveren. De hoger geschoolden, die 21% van het electoraat vormen, zouden 30% van de uitgebrachte stemmen vertegenwoordigen [21]. De nieuwe sociale kwestie maakt het waarschijnlijk dat de laaggeschoolden zich in de toekomst harder en meedogenlozer tegen dit soort ongelijkheid gaan verzetten.

[1] Vooral voor secties 1, 2 en 3 van dit artikel steunen we onder meer op drie publikaties van Bea Cantillon in Ivo Marx van het Centrum voor Sociaal Beleid, die verschenen in 1995 en die absoluut onmisbare literatuur zijn voor wie zich over de nieuwe sociale kwestie in België wil documenteren: Cantillon, B. en Marx, I. (1995) "De nieuwe sociale kwestie", *Samenleving en politiek* 2 (1); Cantillon, B. en Marx, I. (1995) "Naar een sociaal doelmatig tewerkstellingsbeleid", Brussel, Koning Boudewijnstichting; Cantillon, B. en Marx, I. (1995) "Armoedebestrijding en sociale zekerheid: mogelijkheden en beperkingen", in: Despontin M. en M. Jegers (red.) *De Sociale zekerheid verzekerd?*, Brussel, VUBPress: 509-548.

Verder zal naar de drie publikaties worden verwezen als Cantillon en Marx, 1995.

- [2] Zie in dit verband de nota van Frank Vandenbroucke, *Uitgangspunten bij de hervorming van de Sociale Zekerheid. Nota voor de Raad van Voorzitters en Secretarissen*, 4 november 1995.
- [3] Bijvoorbeeld, Rosanvallon, P. (1995) *La nouvelle question sociale: repenser l'état-providence*, Parijs, Edition du Seuil en Castel, R. (1995), *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*, Parijs, Fayard. De twee boeken, vooral het eerste, zijn belangrijke lectuur in verband met de nieuwe sociale kwestie.
- [4] Zie de vermelde publikaties van Bea Cantillon en Ive Marx.
- [5] Idem.
- [6] Denolf, L. en Denys, J. (1996) *Hoe werven bedrijven in België?*, Leuven, Hoger Instituut voor de Arbeid.
- [7] Deze gegevens steunen op een steekproefonderzoek uit 1988, waarvan men de technische fiche beschreven vindt in Elchardus, M. en Heyvaert, P. (1990) *Soepel, Flexibel en Ongebonden: Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*, Brussel, VUBPress.
- [8] Deze gegevens zijn afkomstig van het Centrum voor Sociaal Beleid.
- [9] Zie, Fitoussi, J.-P. (1994) "Wage distribution and unemployment, the French experience", *The American economic Review* (May), evenals Rosanvallon, 1995, o.c. blz. 110-115.
- [10] Van Den Berghe, H. (1993) "Gentechnologie toegepast op de humane en 'felijkheid'", in R. Weller en D. D. Helemans (red.) *Bevrijding of bedreiging door wetenschap en techniek*: 163-169.
- [11] Rosanvallon, 1995 o.c. wijst expliciet op die mogelijkheid.
- [12] In het eerste hoofdstuk van zijn boek geeft Rosanvallon, 1995, o.c., een historische schets van het ideologische en praktische belang van de idee van verzekering in de groei van de moderne sociaal-kapitalistische staat en de verzorgingsstaat.
- [13] De implicaties daarvan voor de politieke en culturele rol van solidariteit en de opdracht van organisaties die solidariteit organiseren, werd geschetst in Mark Elchardus, *De Cultuur van de Solidariteit*, in: Elchardus, M. (1994) *Op de ruïnes van de waarheid*, Leuven, Kntak.
- [14] Gershuny, J. (1996) "Occupational trajectories, The importance of longitudinal evidence in understanding change in social stratification", in: Verhaar, C.H.A., de Klaver, P.M. e.a. (red.) *On the challenges of Unemployment in a Regional Europe*, Aldershot, Avebury: 167-199.
- [15] Mark Elchardus, "Gekaapte deugden", in: Elchardus, M. (1994) *Op de ruïnes van de waarheid*, Leuven, Kntak en "Verschillende werelden, Over de ontdebelling van rechts en links", in: *Samenleving en politiek* 1 (7), 1994.
- [16] Elchardus, M. (1996c) "Class, cultural re-alignment and the rise of the popular right", in: Erskine, A., M. Elchardus, S. Herkommer en J. Ryan (red.) *Changing Europe. Some aspects of identity, conflict and social justice*, Aldershot, Avebury.
- [17] Zie bijvoorbeeld de analyse van de diepte-interview ins: Derks, A., M. Elchardus, I. Glorieux en K. Pelleriaux (1995) *Werkloosheid... wordt vervolgd. De reïntegratie van langdurig werklozen: Een longitudinale analyse*, Brussel, Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden.
- [18] Dat komt uiteraard ook tot uiting in de associatiematen tussen het onderwijsniveau en de attitudeschaal, in 1988 is de eta. 32 in 1991 40.
- [19] Deze gegevens steunen op het verkiezingsonderzoek van 1991, Carton, A., Swyngedouw, M., Billiet, J., Beerten, R. (1993) *Source Book of the Voters' Study in connection with the 1991 General Election*, Interuniversitair Steunpunt Politiek-opinieonderzoek, Katholieke Universiteit Leuven.
- [20] Bijvoorbeeld Cotgrove, S. en Doff, A. (1980) "Environmentualism, middle class radicalism and politics", *British Journal of Sociology* 28(2); Cotgrove, S. en Doff, A. (1981) "Environmentualism, values and social change", *Sociological Review* 32(1); De Deken, J. (1988) "De sociale basis van de vredsbeweging in Vlaanderen", *Tijdschrift voor Sociologie* 9(3); Knesi, H. (1989) "New social Movements and the New Class in the Netherlands", *American Journal of Sociology* 94.
- [21] Het verkiezingsonderzoek van 1995 (dat binnen afzienbare tijd beschikbaar zal zijn) zal ons toelaten na te gaan of de kloof in politieke betrokkenheid tussen de hoog- en laaggeschoolden na 1991 nog dieper en breder is geworden.

De verkruiemeling van de loonarbeid. Over de nieuwe sociale kwestie
door Dirk Diels - 22 juli '96

In half-wetenschappelijke publikaties en op publieke forums worden nuchtere analyses over de werking van de staat, de democratie, het arbeidsbestel of de leefwerelden van de mensen vaak aangedikt. Er wordt dan gesproken over de onmacht van de politiek, over de lege plek van de macht [1], over het verval van de arbeidssamenleving of over het gebrek aan burgerzin bij de bevolking. Deze verschillende complexe ontwikkelingen in politiek, economie en samenleving staan niet op zich. Ze zijn symptomatisch voor een transformatie van de samenleving waarvan we nog niet goed de verderreikende gevolgen kunnen inschatten.

Ik zie een voortschrijdende 'verkruiemeling van de loonarbeid' [2] als de belangrijkste sociale kwestie van het komende decennium. Toch moet het mogelijk zijn om een ander en meer gedifferentieerd perspectief op de plaats van (betaalde) arbeid in onze samenleving te ontwikkelen. Ik vat mijn mening in enkele stellingen.

Stelling 1. Er is een fundamentele omslag in het moderniseringsproces [3]. Het begrip 'modernisering' verwijst doorgaans naar de overgang van de traditionele - in feodale en agrarische ver-